

HUGO HAMILTON

DAGBÖCKER 1911—1916

Av landshövding S. LINNÉR

LANDSHÖVDINGEN, civilministern, ledamoten av riksdagens första kammare och slutligen kammarens talman Hugo Hamilton efterlämnade en lång serie dagböcker, vilka pietetsfullt vårdats av hans dotter, fröken Florrie Hamilton. Dagböckerna ha hittills endast mycket sparsamt använts av den historiska forskningen. Nu ha emellertid dagböckerna från åren 1911—1916 publicerats i så gott som fullständigt skick och därmed gjorts tillgängliga för alla dem, som ha intresse för denna, i många avseenden dramatiska period av vår politiska historia.

Anteckningarna äga en märklig friskhet och erinra därigenom om sin upphovsmans sällsynt charmerande vitalitet och mångsidiga, icke minst formella begåvning. Genom fullständigheten har en del anteckningar kommit med, som huvudsakligen har ett älskvärt personligt eller ett tidstypiskt intresse — läsaren tänker ibland: vilken enorm förmåga den tidens 60—70-åringar hade att äta middagar! Sina djupaste känslor och erfarenheter anförtror Hamilton ytterst sällan åt dagboken, fastän han ibland kan låta några korta ord om familjen skälva av ömhet.

Hamilton antyder, att han tänkt sig att dagböckerna skulle någon gång komma att studeras. Då han håller på att sluta anteckningarna om borggårdskrisen, skriver han om deras källvärde: »ej anledning tro att något skulle i väsentlig mån vara felaktigt. Men däremot har jag säkerligen ej haft kännedom om allt som passerat. Jag har ju varit med blott på ett hörn som man säger.» I många fall var han dock en betydelsefull agerande, och nästan alltid stod han genom personliga förbindelser så nära centrum, att hans informationer voro mycket goda. Rätt ofta förargar han sig på personer och förhållanden. Men han färgar aldrig avsiktligt. Sommaren 1914 säger han: »nu som förr skriver jag i dessa dagboksanteckningar med full avsikt upp allting omedelbart och såsom det ter

sig för mig vid första intrycket». Måhända en följd av denna omedelbarhet hos det återgivna är ett annat drag. Dagböckerna innehålla så gott som aldrig diskussion av principer, icke ens då händelserna kasta viktiga principfrågor i författarens väg.

Den tid dagböckerna omfatta torde kunna indelas i tre perioder, den första huvudsakligen den Staaffska ministärens tid, den andra försvarsstriden under riksdagarna 1914 och den tredje neutralitetspolitikens tid.

Dagboken börjar den 18 februari 1911 och innehåller en del roliga interiörer från arbetet inom den Lindmanska ministären och under 1911 års riksdag, däremot ingenting om den hetsiga valkampanjen under sommaren och om de överläggningar inom ministären, som ledde till dess avgång och Staaffska ministärens tillträde den 7 oktober.

Konung Gustaf, som genom de häftiga angreppen under riksdagen på Lindman och andra medlemmar av ministären, bl. a. Hamilton, måste ha fått klarhet om att oppositionen åsyftade ett ministärskifte, yttrade till Hamilton den 27 februari 1911: »vad helst som händer få Ni icke avgå». I september, då valsegern för de liberala förelåg, insåg han, att ett ombyte var oundvikligt. Han hade frågat Louis De Geer och Hellner, men dessa hade förklarat, att det ej vore möjligt att bilda en moderat-liberal regering. Kungen fann då, att han måste vända sig till Staaff, »en person, för vilken jag känner varken aktning eller sympati». — »Och vad skulle det egentligen tjäna till, om jag därvid sökte uppställa några villkor. Det kommer ju blott att från början försvåra vårt samarbete, och han kommer till slut i alla händelser att tvinga mig på knä.»

Då kungen erbjöd Staaff att bilda ministär, begärde denne enligt Hamilton att kungen skulle förbinda sig att helt och hållet överlämna åt honom att bestämma om och när första kammaren skulle upplösas. Häremot reagerade kungen och rådgjorde med Lindman, Hederstierna, Swartz, Hamilton och Trygger angående villkoret. Samtliga avstyrkte den begärda blankofullmakten. Mellan kungen och Staaff träffades en kompromiss så, att upplösningen skulle ske omedelbart. Det är karakteristiskt, att Trygger ensam förfäktade den Lindmanska ministärens skyldighet att stå kvar. Själv sade kungen, att Trygger varit ganska ohövligen mot honom. Det kunde hända, hade Trygger sagt, att högern toge i övervägande om vi »ej här i landet kunde ha det lika bra under en annan styrelseform».

Under dagarna före den Staaffska ministärens tillkomst den 7

oktober 1911 ha således överläggningar ägt rum mellan kungen och flera representanter för högern. Någon medverkan från de avgående vid den nya ministärbildningen, jämförlig med förhållandet vid den De Geerska ministärens tillkomst i oktober 1920, förekom dock icke. På hösten 1911 i samband med beslutet om Fbåtsbyggets undanskjutande överlade kungen med Swartz och Hederstierna, och den sistnämnde formulerade kungens diktamen. Hamilton uppger också, ovisst med vilken källa (Swartz?), att »man» sökt förmå Johan Widén och Daniel Persson i Tällberg att bilda ny ministär, men de hade förklarat, att ingen av liberala partiet skulle kunna förmås att störta Staaff. Under de närmaste månaderna visa dagböckerna beträffande kommunikationer mellan kungen och medlemmar av den Lindmanska ministären allenast, att kungen, som det tycks vid tillfälliga sammanträffanden beklagat sig över den behandling han fick röna av den Staaffska ministären. I slutet av 1912 vid ett sådant tillfälle, hade kungen för Hamilton förklarat, att förhållandet mellan honom och statsråden vore mycket bättre än i början. »Pansarbåtsinsamlingen och Olympiska spelen [hade] imponerat på dem högst betydligt; och det har även jag [kungen] haft mycket gott av.»

Hamiltons dagbok ger icke stöd åt den uppfattningen (Brusewitz: Kungamakt, herremakt och folkmakt, sid. 51) att »den intima kommunikation mellan konungen och högerledarna, som ägde rum vid den Staaffska ministärens tillkomst, fortgick så länge regeringen satt». På grund av dagbokens uppriktighet och det nära förhållande, vari Hamilton stod till de ledande i den Lindmanska ministären, synes dagboken så vitt dem angår böra tillmätas ett starkt vitsord. Trygger har enligt dagboken icke anlitats såsom rådgivare eller varit föremål för kungens förtroende förr än längre fram.

Å andra sidan ger dagboken det intrycket att något sympatiskt samarbete mellan kungen och den Staaffska ministären aldrig kom till stånd. Det råder i detta avseende en påfallande olikhet mot den ömsesidiga uppskattningen under t. ex. P. A. Hanssons statsministertid, och man har svårt att komma ifrån den tanken att en av orsakerna var den personliga slutenhet, som Staaff under sina senare år visade mot så gott som alla. Sålunda återger Hamilton ett yttrande av Tällberg angående Fbåtsbeslutet att Staaff »aldrig frågar oss till råds eller bryr sig om vad man inom partiet tänker». Recensenten erinrar sig att, innan Staaff höll sitt bekanta föredrag i Emanuelskyrkan, varvid han tog upp frågan om rusdrycksförbud, Schotte yttrade ungefär följande: »Staaff kommer att hålla ett tal

i nykterhetsfrågan. Vi vet inte vad det innehåller, men han kommer nog att gå långt.» Det var dock en viktig fråga, och Schotte tillhörde ändock den närmare kretsen.

Angående förhållandet mellan riksdagens högerpartier innehålla dagböckerna åtskilliga anteckningar av intresse. I första kammaren var Ernst Trygger det större partiets ledare och Ivar Afzelius ledare för det moderata partiet, i andra kammaren Carl Persson i Stallerhult till namnet och Lindman i realiteten ledare. Trygger hade, såsom förut omnämnts, uttryckligen ogillat Lindmansministärens avgång och, efter vad Hamilton säger, tyckts ej vara alldeles ovillig att själv gå i breschen. Efter den Staaffska ministärens tillkomst väckte Afzelius tanken på sammanslagning av de båda partierna i första kammaren under Carl Swartz' ledning. Allmänna valmansförbundets styrelse gjorde också en framställning till de båda partierna om sammanslagning. Tydligt kände man efter valnederlaget ett starkt behov av konsolidering. Hamilton arbetade ivrigt i denna riktning genom brev till ledamöter inom det större partiet, varvid han framhöll, att det mindre partiet blott hade fordran på en sak, en annan ledare än Trygger. Denne fick nys om saken och satte igång en energisk motkampanj, som gjorde flera betänksamma. Vid början av 1912 års riksdag sammanträdde delegerade från båda partierna. Från den Hamilton—Swartzska sidan — Afzelius hade då blivit talman — föreslog man Billing till ordförande i det nya partiet. Trygger svarade med ett våldsamt angrepp på den Lindmanska politiken: »Ni mottogo makten 1906. Då fanns det ännu en kungamakt i Sverige och en stark höger, men hur står det till nu, när Ni avgått, och vad är det som skett genom de sista valen? Tycker Ni, att Ni ha ställt det bra?» Den enda räddningen för högern vore att han, Trygger, bibehölls som ordförande. Sedermera hölls inom det större första-kammarpartiet ett sammanträde med en mycket hetsig debatt, som slutade med att Trygger anmälde sitt utträde ur partiet. I det sammanslagna partiet utsågs Billing till ordförande.

På eftersommaren avsade sig Billing riksdagsmannaskapet, och på hösten samma år valdes Lars Åkerhielm till partiordförande, men avsade sig ordförandeskapet i början av 1913 års riksdag på grund av sjukdom. Valet stod då mellan Fredrik Wachtmeister och Trygger, varvid Trygger erhölet majoritet. Motsättningen mellan å ena sidan Trygger och å den andra Swartz—Hamilton både personligt och politiskt-taktiskt återkommer sedan upprepade gånger i anteckningarna och kulminerade i krisen före och efter borggårds-

talet. Swartz behandlades illa och »gick och mullrade». Hamilton tycker också, att Trygger flera gånger uppträdde allt för självrådigt. Motsättningen gör emellertid, att man gärna skulle vilja höra något från andra parten, även om man, som rec., hyser en avgjord sympati för Hamilton både personligt och sakligt.

Det är värt att uppmärksamma, att under 1913 års riksdag dagboksanteckningarna icke innehålla något om överläggningar mellan kungen och någon högerrepresentant. Vid riksdagen förekom dock åtminstone en fråga, som försatte ministären i ett brydsamt läge genom splittring inom dess eget parti, och som var föremål för skarp kritik från högern och socialdemokraterna, nämligen sockerfrågan. Hamilton tror på återförening inom regeringspartiet på grundval av »nya eftergifter åt socialisterna, och därmed avlägsnas alltmer möjligheten av en moderatliberal regering». »Regeringens proposition», säger Staaff, »avsåg att rikta ett verkligt kraftigt slag mot kapitalistintresset, men detta intresse är ännu här i landet så mäktigt, att regeringen ej kunde göra vad den ville. Det skedda är därför en ny maning att se till hur man kan komma detta intresse till livs.» Hamilton: »Snygga pojkar!»

Den stora frågan om folkpensioneringen vid samma riksdag behandlades av ett särskilt utskott, i vilket Hamilton utsågs till ordförande. Inom samtliga partier fanns opposition mot propositionen, och Hamilton nedlade ett betydande arbete på att åstadkomma enighet i utskottet. Efteråt var han »skäligen uppspelt» och narrade en god vän att skratta, så att han blev öm i magmusklerna. Men faktiskt hade samarbete ägt rum mellan ministär och högeropposition.

Under hösten 1913 försämrades förhållandet mellan kungen och ministären. Dagboken innehåller icke några allmänna reflexioner angående orsaken härtill. Om man summerar de strödda uppgifterna, torde meningsskiljaktigheter i försvarsfrågan ha varit huvudsaken. Även ministärens genomgående obenägenhet att ge kungen underrättelser om sina ståndpunkter torde ha bidragit till en allmän vantrevnad, och kanske har kungens sjukdom också medverkat.

Staaff torde på grund av sina uttalanden under valkampanjen 1911 och vid försvarsberedningarnas tillkomst ha ansett sig förhindrad att framlägga ett mera omfattande förslag, särskilt beträffande övningstiden, innan försvarsberedningarna avgivit betänkan. Kungen torde därför ha befarat, att något förslag icke skulle komma att framläggas för 1914 års riksdag.

Under den 14 september omtalar dagboken ett samtal mellan kungen och Swartz, varvid kungen förklarar sig ämna söka tvinga Staaff att i försvarsfrågan lägga fram åtminstone något till 1914 års riksdag samt, om han vägrade, »skicka av» honom. Sedan hade kungen insjuknat.

I november fick Hamilton kännedom om att Hederstierna hela hösten varit så väl kungens som kronprinsens närmaste förtrogne. I november hade både Lindman och Hederstierna stått i livlig förbindelse med kungen och voro bekymrade över hans ytterligt nervösa sinnesstämning. Gång på gång hade han sagt, att han en vacker dag »utan att fråga någon» helt enkelt komme att ge ministären respass utan att bry sig om hur det sedermera ginge. Skulle Staaff vid nyvalen få ännu större majoritet, »ja, vill då ingen hjälpa mig, så reser jag min väg». Under hösten tillstötte den s. k. Faluaffären — chefens för Dalregementet tal och krigsminister David Bergströms ingripande, vilket förföll genom frågans överlämnande till krigsrätt — samt Staaffs programtal den 21 december i Karlskrona, om vars innehåll kungen ej på förhand erhöll kännedom.

Det är känt att kungen till Staaff framförde ett förslag att andra kammaren skulle upplösas för att ministären utan att avvakta höstvalen skulle få fria händer i fråga om övningstiden. Uppslaget synes ha inneburit en verklig möjlighet till lösning av konflikten, och det var svårt att se, varför det icke av Staaff beaktades, i synnerhet som därigenom sannolikt benen skulle slagits undan för de »oansvariga rådgivarna» från högern och de försvarsvänliga liberala separatisterna. Svårigheter hade sannolikt yppats från det s. k. Norrlandsfrisinnet och socialdemokraterna, men med Staaffs ställning borde han haft möjlighet att skapa en samlande lösning. De av Brusewitz (a. a., sid. 76) anförda skälen för att icke uppslaget användes av Staaff synas icke tillräckliga. Var orsaken, att Staaff vid denna tid saknade förmåga att taga upp och fullfölja nya uppslag?

I Hamiltons dagböcker finnes intet om hela denna fråga. Där emot säger Hamilton, att på nyåret 1914 missnöjet bland de mera moderata liberala vuxit så, att det såg ut, som om kungen skulle lyckas i sina sedan hösten gjorda ansträngningar att få till stånd en försvarsvänlig liberal ministär med Louis De Geer som statsminister. Ministerkandidaterna hade sedan dragit sig tillbaka. Då riksdagen förestod, voro kungen och Staaff oense om trontalets innehåll, varvid kungen rådgjorde med Lindman, Trygger och Swartz, vilket föranledde Staaff att tala med kungen om hans »oan-

svariga rådgivare». Striden slutade med en kompromiss. I trontalet omnämnes försvarsfrågan på följande sätt: (P. o. I. T. 16/1 1914) »Beträffande den viktiga frågan om förbättringar i försvarsväsendet skola för Eder framläggas förslag, sedan sådana utarbetats och efter föregående vederbörlig behandling blivit av mig prövade. I samband härmed ämnar jag föreslå en särskild värnskatt att läggas på större förmögenheter och större inkomster.»

Om icke en kompromiss kommit till stånd, hade, säger Hamilton, Lindman och Hederstierna — till »rätt mycken oro» för Hamilton — utgått ifrån, att Lindman skulle få uppdrag att bilda ministär. Båda hade ansett det nästan givet, att Lindmanska ministären skulle återkomma före riksdagens slut. Så spänd var alltså situationen före borggårdstalet.

Hamilton anmodades den 19 januari att uppsätta ett förslag till kungens tal till bondetåget. Snart förstod dock Hamilton, att kungen tänkte utsäga, att han icke komme att finna sig i annat än en fullständig lösning av försvarsfrågan. Lindman berättade den 2 februari för Hamilton, att han sagt kungen, att talet vore sådant, att det måste framkalla ministärens avgång, varpå kungen förklarade, att det var just vad han åsyftade. Hans rådgivare i saken hade, säger Hamilton, framför allt varit Trygger och Hederstierna samt Hedin. Lindman tänkte sig, att »det är väl De Geer, Hellner och Tamm», som skola verkställa riksdagens upplösning. Då Hamilton frågade, hur man visste, att de voro villiga att bilda ministär, svarade Lindman till Hamiltons häpnad endast: »De Geer har läst talet och ej haft något att invända.» Lindman tycktes inse, »hur vansinnigt allt detta är», men Hamilton fann honom påverkad av Hederstierna, som tänkt ut att ministerskifte måste ske omedelbart, för att upplösning och försvarsbeslut skulle medhinnas före höstvalen. Hamilton och Swartz hade ivrigt bekämpat uppfattningen att ministären skulle »skickas av».

Den 3 februari hade Hamilton och Swartz företräde hos kungen och »fingo en något annan bild av situationen, än den Carl Hederstierna och Arvid Lindman igår gävo oss». De hemställde i första rummet, att kungen skulle visa sitt tal för Staaff och antyda, att om Staaff ej vore med därpå, finge han gå. Då kungen svarade nej härtill, pointerade de skarpt De Geer såsom den ende som nu kunde komma ifråga; på honom måste därför ansvaret läggas, och han vore den ende, av vilken kungen hade att inhämta råd. Kungen lovade att åter diskutera saken med De Geer. Hamiltons intryck var, att kungen »tydligt icke föresatt sig att under alla omständigheter

redan nu skicka av Staaff. Han vill blott nödvändigt nu angiva sin position utan avseende å vad sedermera kan komma att hända.» Kungen föreföll »så led vid alltsammans och så nervöst överretad», att det var honom likgiltigt vad som komme att hända, blott han nu ett ögonblick kunde få handla som en fri man. Hamiltons reflexion är: »det är ett mycket högt spel kungen spelar, och hans trumf synas mig ganska klena».

Kungen tycks emellertid ha levat i den föreställningen att De Geer var beredd att bilda ministär. Så uttalade kungen sig till Prins Carl.

Hamilton ansåg, att Lindman icke med tillbörlig styrka reagerat mot kungen, när han fick del av talet. Nu vore han något ångerköpt. Lindman vore mycket upprörd över det spel, som Trygger tycktes driva i saken. Denne vore tydligen underrättad om allt som passerar och sägs, men vad han själv sagt och ansåge, kunde man ej få ur honom. Även De Geer ansåge, att Trygger vore kungens rådgivare. Det är dock att märka, att inga av Hamiltons uppgifter om Tryggers roll härleda sig från Trygger personligen. Genom Sven Hedins numera publicerade redogörelse för borggårdstalets tillkomst torde det få anses klarlagt, att Trygger godkänt detsamma, men om hans rådgivning i övrigt synas för närvarande inga säkra upplysningar vara att tillgå. Borggårdstalet hölls den 6 februari.

Dagen efter borggårdstalet var stämningen i riksdagen enligt Hamilton mycket upprörd, i synnerhet sedan man fått veta, att kungen icke hade någon att sätta i Staaffs ställe. Inom högern tycktes alla vara på det klara med att partiet trots allt måste söka stödja kungen, men ingen ville höra talas om att vare sig Lindman eller Trygger skulle träda in.

Vid ett tillfälligt samtal med Hammarskjöld den 9 februari hade denne i mycket skarpa ordalag fördömt dem, som rått kungen i denna sak. Den enda räddningen för kungen vore en ministär De Geer—Hellner. En konservativ ministär vore »rena vanvettet». Själv ansåg sig Hammarskjöld ej kunna komma ifråga.

Sedan den Staaffska ministären till kungen ingivit en framställning på grund av borggårdstalet samt mottagit kungens svar, ingav ministären sin avskedsansökan den 10 februari. De Geer och Hellner pressades enligt Hamilton hårt av både kungen och Fredrik Wachtmeister, Swartz och Hamilton att söka bilda en liberal ministär, men bedyrade nu, att de varje gång de varit hos kungen före talet på det bestämdaste varnat honom och gång på gång sagt honom, att han genom talet förspillede alla utsikter att få ihop en ny liberal

ministär. För övrigt voro de ytterligt förgrymmade på Trygger, som ansågs hela tiden vara kungens egentlige rådgivare utan att någonsin framträda.

Den 13 februari tycks De Geer ha anmält sitt misslyckande. Samma dag hos kronprinsen hade Lindman och Swartz föreslagit en om möjligt neutral ministär under Hammarskjöld och, om det ej ginge, en ren högerministär under Trygger. Anteckningarna äro sedan något oklara. Det förefaller, som om Trygger samma dag i första kammar-högerns tolvmannaråd tillkännagivit, att efter De Geers misslyckande Hammarskjöld anmodats men sagt nej, varpå kungen vänt sig till Trygger, vilket dock tills vidare skulle hållas mycket hemligt. På kvällen samma dag meddelade Trygger däremot, att på Tryggers begäran Hammarskjöld lovat att ånyo taga saken i övervägande. Ändringen från förmiddagen till kvällsmötet lär enligt Hamilton ha berott på att Lindman meddelat Trygger, att särskilt bönderna i andra kammaren ansett det ytterst olyckligt, om en högerministär skulle komma till stånd. Även Tryggers trognaste (i första kammaren) hade gripits av »konsternation».

Den Hammarskjöldska ministären utnämndes den 17 februari.

Hamiltons anteckningar synas ge en trogen bild först och främst av hans eget förfarande, men också i stort sett av hela krisens utveckling och avveckling. Själv har Hamilton sökt åstadkomma en konciliant formulering av kungens tal och yrkat, att talet i alla händelser skulle visas för Staaff. Därjämte ville han förebygga, att Lindman skulle bilda ministär. Han arbetade därför ivrigt för en moderat-liberal ministär under De Geer—Hellner. Hur långt Trygger kommit i sina förberedelser att bli statsminister, är icke klarlagt. En fråga av betydelse är den om drottning Viktorias medverkan under krisen. Enligt Hamiltons anteckningar för den 14 januari 1914 (i detta fall vilande på uppgifter från Lindman och Swartz) var drottningen närvarande vid en överläggning den 13 januari mellan kungen, Trygger, Lindman och Swartz angående innehållet av det blivande trontalet, men det omtalas icke, att hon framställt något annat förslag än att kungen skulle lämna sitt svar till Staaff skriftligen, vilket också skedde.

Enligt dagboken för den 5 februari hade De Geer, som då tydligen blivit djupt bekymrad över den situation, vari han själv kunde råka genom det tillämnade borggårdstalet, förklarat för Hamilton, att vad De Geer sade ej tycktes hava den ringaste inverkan på kungen. De Geer »tror bestämt, att det är drottningen som här ligger bakom och avhåller kungen från varje eftergift, drottningen och — Tryg-

ger». Samma dag antecknar Hamilton, att (dåvarande förste hovmarskalken) Fredrik Peyron »bestrider att det skulle vara drottningen, som utövar ett ogynnsamt inflytande på [kungen] och pekar på Trygger». Hamilton tillägger: »jag hoppas det är sant, men Fredrik är ju hovman, så man får nog ta hans uppgifter om de kungliga med en viss försiktighet».

Jämför man Hamiltons dagbok med Brusewitz' uppsatser (a. a., sid. 59—79) konstaterar man, att enligt Hamilton vägen till krisen är mindre sammanhängande, mer ryckig och planlös än den målmedvetna handlingens linje Brusewitz tecknat. Beträffande drottningens roll ifråga om borggårdstalets avfattning uttalar Brusewitz (a. a., s. 67), att kungen hade ett fast stöd i drottningens viljestarka personlighet. Denna uppfattning synes vinna ett visst stöd av Hamiltons anteckningar.

Med den Staaffska ministärens avgång slutar vad man kan kalla den första perioden av de nu tryckta dagböckerna.

Andrakammarvalen utföllo så, att kammaren erhöll 86 försvarsvänner, 71 liberala och 73 socialdemokrater. Hamilton antecknar, att Branting yrkar, att Staaff genast skall återinsättas i sin värdighet, men att den liberala pressen talar om att Hammarskjöld skall sitta över höstvalen, men därefter avlösas av en högerministär.

Den s. k. B-riksdagen började den 18 maj.

I det särskilda utskottet för försvarsfrågornas behandling, som valdes den 23 maj, utsågs Staaff till ordförande och Trygger till vice ordförande. Hamilton blev ledamot. Hamilton anmärker kraftigt på den långsamma arbetstakten i utskottet. Först den 9 juni hålles ett arbetsplenum och sedan återkomma sådana anteckningar som: »i utskottet pratas oändligt», »alltjämt samma hopplösa pratande», »samma elände», »utskottsarbetet släpar sig fram på samma sätt» etc. Det är påfallande, att under de spännande veckorna närmast efter Sarajevomordet arbetstakten ej tycks ha ökats. Den 9 juli omnämner emellertid Hamilton en framställning till honom från Kvarnzelius, som möjligen var avsedd som en liberal trevare om en kompromiss: i fråga om den delade linjen »äro vi bundna», sade Kvarnzelius, men eljest voro de villiga att ge allt möjligt. Även till andra högermän framfördes liknande förslag. Den 15 juli kom Staaff med ett anbud till Hamilton, vilket utgick från den »delade linjens ofrånkomlighet» möjligen med tillägg av några dagar, och vissa eftergifter med avseende å flottan. Den 22 juli kom genom Kvarnzelius ett nytt något längre gående anbud. Den 25 juli, dagen för presidenten Poincarés besök i Stockholm, antecknar Ha-

milton: »den utrikespolitiska stämningen är i dag ytterligt nervös: jag hoppas den gör även liberalerna nervösa».

Den 27 juli (dagen före Österrike-Ungerns krigsförklaring mot Serbien) höll Staaff i utskottet ett tal, däri han med hänsyn till världshändelserna betonade behovet av att enas och av att avlägsna anledningen till svåra inre strider samt »visa att vi alla äro svenskar och älska vårt fosterland». Han önskade, att de olika ståndpunkterna skulle närmas till varandra, »vilket naturligtvis förutsätter eftergifter på alla håll», och föreslog tillsättandet av en delegation inom utskottet.

Delegationen, i vilken bl. a. Hamilton ingick, började med övningstiden, varvid Staaff utvecklade, att liberalerna icke kunde gå ifrån sitt förslag, emedan de vore bundna av vallöften, samt att högern måste gå med dem, emedan landet skulle bli ytterligt upprört, om andra kammaren blivit upplöst utan resultat. Inom delegationen fortsatte därefter mycket sega diskussioner, under vilka liberalerna ökade den föreslagna övningstiden med bibehållen delad linje till dess Staaff den 8 augusti i brev till Hammarskjöld accepterade den sammanhängande linjen. En fullständig överenskommelse, träffad mellan Hammarskjöld och Staaff, i all huvudsak enligt propositionerna, vanns först den 24 augusti. Anledningen till dröjsmålet var enligt Hamilton att Staaff hade svårigheter att inom sitt parti samla erforderligt antal för majoritet för den sammanhängande linjen. Riksdagens beslut fattades den 12 september.

Den Hammarskjöldska ministären hade därmed fyllt sin uppgift och ingav den 25 september sin avskedsansökan, men stannade på konungens anmodan kvar. Såsom eventuell efterträdare till Hammarskjöld tänker sig Hamilton Knut Wallenberg eller någon annan, »bara det icke blir Trygger». Samtidigt antecknar Hamilton, att Staaff hållit ett stort valtal, däri han förordade en socialdemokratisk regering, när världskrisen är över.

Höstvalens resultat blev 86 höger, 57 liberaler, 87 socialdemokrater. Enligt Palmstiernas offentliggjorda dagboksanteckningar (Oros-tid I, s. 65 f.) debatterades inom partiet frågan om regeringsansvaret. Så länge krisen varade borde ingen förändring ske. Sedan skulle en vänstermajoritet bilda en fast plattform för regeringspolitiken, helst med blandad regering.

De här angivna planerna på vänstersidan visa, hur lite man där räknade med en verkligt långvarig kris. I stället fick landet under flera år föra en vansklig neutralitetspolitik, som i huvudsak utgör ämne för återstoden av de nu tryckta dagböckerna.

Hamilton utnämndes den 11 augusti 1914 till ordförande i den då tillsatta livsmedelskommissionen, vars övriga ledamöter voro generaldirektörerna Fryxell och Elmquist samt överdirektör Flach. Från sin utsiktspunkt i kommissionen hade Hamilton många tillfällen till iakttagelser och medverkan i den svenska livsmedels- och handelspolitiken. Vissa av dess svårigheter bottnade i omöjligheten att bedöma krigets varaktighet och utsikterna för den neutrala handeln att fortgå utan störningar. Den som i båda dessa avseenden var mest pessimistisk var nog Hammarskjöld.

Redan den 24 augusti visade sig en principiell skiljaktighet inom kommissionen. Kort efter krigsutbrottet hade exportförbud utfärdats på animaliska produkter. Det visade sig snart, att produktionen avsevärt översteg den inhemska konsumtionen. Då därtill kom att foderskörden var mycket svag, uppstod fråga om upphävande av exportförbudet. Hamilton antecknar, att alla i kommissionen voro ense därom utom Elmquist, som »tyckes tro, att lantbrukarna utan svårighet kunna producera och uppföda kreatur utan att få sälja dem». Exportförbudet hävdades den 4 september. Hösten 1914 konstaterar Hamilton också vissa faktorer, som försvåra försörjningen. Stort behov av fodermedel och vete förelåg, men de enskilda köpmännen ville ej importera. Deras avund och brist på allmänanda är bedrövlig. Importörer av spannmål, som sluppit igenom såsom avsedd för Sveriges behov, omlasta densamma till Danmark, varifrån den går direkt till Tyskland. Lastningar av svenska fartyg rapporteras till utländsk makt. »Vårt land kommer tydligen med varje dag i en allt obehagligare position genom det hänsynslösa förnödenhetskrig, som England för.»

Under våren 1915 talar Hamilton om spannmålsprisernas ständiga stegring och om exorbitanta frakter, som snart omöjliggöra all import. Redan den 18 januari diskuterades i kommissionen maximipris. Hårda förhandlingar fördes, delvis av Hammarskjöld själv, med kvarnarna, men Hamilton klagar över bristande samverkan från regeringen med kommissionen och över jordbruksministerns ängslan och svaghet samt över att Hammarskjöld »lägger sig i», ej alltid lyckligt. Engelsmännen hota att stoppa importen av chilesalpeter och tyskarna av kali.

Under sommaren växte svårigheterna. I juli skriver Hamilton, att Hammarskjöld »tycktes se ganska mörkt på framtiden och tycktes vara villig att vara med om snart sagt vilka åtgärder som helst för att under den kommande vintern försäkra oss tillgång på spannmål och foderämnen». Några dagar senare väckte jordbruks-

ministern fråga om att lägga beslag på hela brödsädesskörden och distribuera den. Angående handelsförhandlingarna med engelsmännen sommaren 1915 fick Hamilton genom Trolle uppgift att engelsmännen ville ransonera den svenska importen per månad, vilket skulle försvåra ordnandet av importen. Samtidigt ingick underrättelse att en hel av livsmedelskommissionen inköpt vetelast tagits i beslag, och att order givits om dess lossande. Senare upptäcktes, att en hos kommissionen anställd affärsman bakom kommissionens rygg träffat uppgörelse med engelska legationen om import av fodermedel till firmor, som legationen godkände. Angående underhandlingarnas misslyckande till följd av engelsmännens oväntade skärpning av sin ståndpunkt innehålla dagböckerna inga upplysningar.¹

Beträffande den inrepolitiska situationen anmärker Hamilton, att 1915 års riksdag varit märklig genom att partimotsatserna i ringa grad kommit till uttryck, vilket uteslutande berott på att alla partier i viss mån ansett sig pliktiga att stödja eller åtminstone icke anfälla regeringen, vilket åstadkommit ett slags borgfred mellan partierna.

Hamilton behandlar icke den under 1915 livligt diskuterade aktivismen och ej heller den resa, som flera vänsterpolitiker under sommaren företogo till England och Frankrike. Över huvud taget äro anteckningarna från eftersommaren 1915 sporadiska och knappa, uppenbarligen beroende på hans hustrus sjukdom och död.

Vid 1916 års riksdag utnämndes Hamilton till talman i första kammaren. Den isolerade ställning som talmanskapet medför bidrar till att dagboken »snart alldeles somnar av».

Intrycket av remissdebatten var matt, oppositionen var »uppenbarligen konstgjord». »Det låg ej på något håll någon verklig övertygelse bakom densamma.»

Senare skriver han, att socialisterna påstå, att det råder den förskräckligaste nöd i landet, men arbetarna bry sig ej om att köpa det billiga, men mycket smakliga och bra bröd, som livsmedelskommissionen ombesörjt. Sammalet rågbröd vilja de inte äta. Konsumtionen av det dyraste vetemjålet tilltar, under det jordbrukarna ej bli av med sin råg, som de i stället ge åt kreaturen.

De förestående landstingsmannavalen ha, klagat Hamilton, en högst bedrövlig inverkan på partipolitiken. I själva verket torde väl enligt Hamiltons mening det svenska folket stå ganska enigt om utrikespolitiken, aktivisterna äro ett försvinnande fåtal, men i val-

¹ Närmare därom se Sv. Tidskrift 1952, sid. 441 ff.

agitationen konstruerar man upp, att regeringen icke är fullt att lita på, högern är kriget, men vänstern freden.

Man märker också, hur de växande svårigheterna medföra växande irritation mellan de olika organen för handelspolitiken. Hamilton har av fullaste övertygelse instämt i och uppmuntrat regeringens avvisande av varje försök från engelsk sida att ställa den svenska importen och exporten under engelsk kontroll, men så kommer han underfund med att i en överenskommelse om import av kol från Tyskland, i sista hand sluten genom Wallenberg, intagits en bestämmelse, som skulle tillförsäkra åt en tysk bulvan att bestämma över viss fläskexport, som skulle gå till Tyskland som motprestation för kolet. Han anmärker därför på bristen på planmässighet i licenspolitiken och bristen på samverkan mellan regeringen och kommissionerna och dessa inbördes och är tydligen missnöjd med att Hammarskjöld ej tillräckligt kontrollerat avtalets innebörd.

Motsättningarna mellan ministär och opposition växte vid 1916 års riksdag. Hamilton har anteckningar framför allt om krigshandelslagen och om anslag till viss krigsmateriel. Vad den förra beträffar må erinras, att den utgjorde ett försök från regeringen att genom svensk lagstiftning å ena sidan vinna förtroende hos de engelska blockadmyndigheterna och å andra sidan komma åt engelskt handelsspionage och illojala svenska affärsmän. Hamilton synes luta åt den uppfattningen att Hammarskjöld gjorde för stora eftergifter för vänstern. Detta torde dock knappast vara riktigt. Vad vänstern vann var en uppgörelse att riksdagen ej skulle formligen avslutas, utan de särskilda deputerade för utrikesfrågor fortsätta sin verksamhet, och en uppgörelse därom hade säkerligen i alla händelser varit lämplig och nödvändig.

Vad åter försvarsanslagen angår är det otvivelaktigt, att Hammarskjöld måste finna sig i betydande eftergifter. Propositionerna föranleddes av de stora brister i avseende på viss materiel, som konstaterats, särskilt genom erfarenheterna under världskriget, och som Hammarskjöld ansåg det vara sin plikt att söka bota. Den slutliga uppgörelsen träffades mellan Hammarskjöld och liberallerna, men Swartz hade kraftigt medverkat. Hammarskjöld var enligt Hamilton mycket nedslagen och frestad att avgå. Samma benägenhet märker han hos flera andra av ministärens medlemmar, och över huvud hade nog en initierad iakttagare kunnat konstatera, att under de ständigt växande svårigheterna att hålla en självständig kurs mellan de båda allt hänsynslösare maktgrupperna och de tilltagande inrepolitiska motsättningarna statsråden började bli

ganska slitna. Hamilton har — säkerligen med rätta — antecknat en reflexion att Hammarskjöld något överskattat sin egen position och att hans prestige väsentligt minskats under riksdagen.

Här kommer också in ett moment, som Hamilton ej berör, nämligen att Branting allt mer utvecklats till ententeaktivist och därför blivit allt mer obenägen att godtaga Hammarskjölds motstånd mot den engelska blockadpolitiken och vissa specialuppgörelser med tyskarna. Hans kritik mot regeringens åtgärder blev skarpare. En nyhet, åtminstone för rec., är Hamiltons uppgift att inom riksdagen cirkulerade ett rykte att vänstern beslutat stöta ministären, och ersätta den med en koalitionsministär under Hellner. Denne hade emellertid för Hamilton bestämt förnekat båda ryktena.

Från sommaren 1916 antecknar Hamilton åtskilliga exempel på svårigheter från engelsmännen. »Bland annat de hittat på är, att om en redare vill ha bunkerkol i England, så skall han förbinda sig att ej med något sitt fartyg anlöpa tysk hamn.» Då svenska regeringen ej velat gå in på detta, vägrade de bunkerkol till fartyg, som befraktats av svenska staten. Några veckor senare skriver han, att våra beslagtagna båtar med last ha frigivits; engelsmännen äro »lika oberäkneliga som väderleken». Från Swartz får han den hypotesen att de engelska bunkercolsåtgärderna samt ryska kapningar syftade till att reta Sverige till krig, för att sedan etablera en förbindelse England—Ryssland över Skandinavien. Hamilton är skeptisk. Faktiskt voro rykten i svang av ungefär samma innehåll som det Swartzska antagandet, och dessa föranledde den svenska regeringen till att vidtaga vissa skyddsåtgärder. Sannolikheten var dock mycket svag. Däremot omnämner Hamilton icke den svenska mineringen i Kogrundsranan, som syftade till att förhindra de besvärande ryska (engelska) och tyska kapningarna i Östersjön. Åtgärden utlöste våldsamma angrepp från Branting på regeringen.

Från eftersommaren 1916 innehåller dagboken klagomål, delvis rätt bittra, över »otrevlig stämning», »ohövligheter» ledamöterna emellan i livsmedelskommissionen. »Elmquist och Svensson [C. E.] bedriva en verklig fetischdyrkan med ordet 'maximipris', att få fram ett sådant anse de alltid vara en vinst.» En prisstegring, även om produktionskostnaderna stigit väsentligt, är för dem något nästan oövervinnerligt. Å andra sidan gå Flach och Sederholm i den motsatta riktningen. Vissa medlemmar av ministären hyste räddhåga för prisstegringar, särskilt sedan socialdemokratiska och andra tidningar varit ovetliga på grund av höjning av smörpriset. En obetydlig export av havrefodermjöl o. d. till Tyskland hade till-

styrkts av livsmedelskommissionen för att vinna import av kalimen framkallat förfrågningar från engelsmännen, varefter för första gången en svensk spannmålsbåt kvarhölls av blockadmyndigheterna.

Då Hamilton den 2 oktober för att få upplysning om tvisten med engelsmännen vände sig till medlemmar av ministären, råkade han in i en akut schism angående upptagandet av förhandlingar med engelsmännen. Av Hammarskjöld fick han inga upplysningar, ty »jag är tjänstledig». Hos Wallenberg däremot var det »som att draga upp en dammlucka». Wallenberg omtalade att han länge påyrkat förhandlingar samt att Hammarskjöld motsatt sig detta, men blivit ensam om sin åsikt. Hammarskjöld hade då först velat avgå, men sedan nöjt sig med att taga tjänstledighet, medan underhandlingarna utsåges. De måste, ansåg Wallenberg, »vara folk, som förstå engelsmännen och kunna utgå från deras utgångspunkter». Dessutom beskrev Wallenberg svårigheterna att samarbeta med Hammarskjöld, som avgjorde saker, som tillhörde utrikesministern. Om schismens fortsatta förlopp innehåller dagboken blott den upplysningen att »Hammarskjöld återvunnit sin position och utövar full kontroll över de engelska underhandlingarna». Hur detta gick till² — att Wallenberg till engelske ministern gjorde ett slags förhandsmeddelande om den svenska ståndpunkten, vilket han sedermera fann sig nödsakad att ge en annan innebörd — samt att Hammarskjöld därefter helt bestämde innehållet i instruktionerna för underhandlingarna, därom innehåller dagboken ingenting. Själva förhandlingarna har Hamilton ej kunnat följa, men kunde konstatera meningsmotsättningar mellan stats- och utrikesministern. »Ställningen inom regeringen måtte vara föga trevlig f. n.» Av underhandlingarnas telegram syntes framgå, »att även de äro oense i varenda fråga, som kommer upp». Swartz och Trolle fällde skarpa uttryck om Wallenberg. Men över huvud visste Hamilton vid denna tidpunkt ej så mycket, fast »man blir så förbannat nyfiken». Hamilton beklagar emellertid, om regeringen skulle slå in på en ny handelspolitik.

Hamilton var tydligen under hösten ganska utledsen på livsmedelspolitiken och striderna inom kommissionen, men säger likväl: »man blir arg för ögonblicket, men efter några dagar tänker man ej vidare på det». Han har t. o. m. förmåga att ge sina kolleger »en liten moralpredikan, som de togo mycket väl». Han är mycket

² Närmare därom Sv. Tidskrift 1952, sid. 504 f.

ofta förtretad på jordbruksministern för hans vankelmod och räddhåga inför angrepp i pressen, men är generös nog att skriva: »emellertid har regeringen för närvarande det onekligen svårt nog. Det är dock hårt, när man dock lyckats ställa det så, att dyrtiden är mindre tryckande här än annorstädes, så skall man dagligen och från de mest motsatta håll få höra, att man alldeles misslyckats bara därför att man icke kunnat göra det omöjliga eller tillgodose alla enskilda intressen.»

De nu offentliggjorda anteckningarna innehålla till sist — utom några bleka förhoppningar på centralmakternas fredsanbud och president Wilsons note — en notis om den socialdemokratiska dyrtidskongressen i december. Hamilton ville ej gå dit, ty han skulle näppeligen kunna tåga, men det vore näppeligen gånghärligt, om han uppträdde. »Det lilla jag kunnat uträtta för att sammanhålla det hela — och det har nog ej varit så värst mycket — har skett icke minst därigenom att jag så omsorgsfullt undvikit att framhålla mig själv eller mina åsikter.»

Det är riktigt och karakteristiskt. Och när man slutar dagböckerna, minns man icke blott hans skarpa iakttagelseförmåga och levande stil utan också hans uppriktighet, hans friska mod inför egna svårigheter och hans generositet mot andra. Dessa egenskaper framtråda starkast, då han själv står i eller nära stridslinjen, men även under den enformiga rollen som talman och det tålåmsprövande slitet i livsmedelskommissionen kommer allt ibland konstnärstemperamentet anteckningarna att glimma.